

УДК 811.512.1543:81.373

Садыкова С. З.
филология илимдеринин доктору,
Ж. Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университетинин профессору
Кыдырова А.Б.
“Филологиялык билим берүү”
багыты боюнча магистр

**«ЭНЕ ТИЛДИН ЭНЕСИ» АКАДЕМИК БУБУЙНА ОРУЗБАЕВАНЫН
ИЛИМИЙ ӨМҮР ЖОЛУ**

Садыкова С. З.
доктор филологических наук, профессор,
КНУ им.Ж.Баласагына

Кыдырова А.Б.
Магистр по специальности
«Филологическое образование»

НАУЧНАЯ БИОГРАФИЯ АКАДЕМИКА БУБУЙНЫ ОРУЗБАЕВОЙ

Sadykova S. Z.
doctor of philology,
professor of the KNU named after J. Balasagyn
Kydyrova A. B.
Master's degree in Philological Education

SCIENTIFIC BIOGRAPHY OF ACADEMICIAN BUBUINA ORUZBAEVA

Аннотация. Макала улуттук тилдин илимий жактан терең изилденишине чоң салым кошкон, залкар тилчилердин катарынан орун алган ардактуу академик, өмүрүн эне тилге арнаган чыгаан окумуштуу Бүбуйна Өмүрзаковна Орузбаеванын өмүрү жана илимий ишмердүүлүгүнө арналган.

Негизги сөздөр: тилчи; түрколог; академик; окумуштуу; лексикология; диалектология; морфология; сөз жасоо; терминология;

Аннотация. Статья посвящена жизни и научной деятельности выдающейся ученой, почетного академика в ряде великих языковедов – Орузбаевой Бубуйны Омурзакова, которая посвятив свою жизнь родному языку внесла непосильный вклад глубокому исследованию национального языка с научной точки зрения.

Ключевые слова: языковед, түрколог, академик, ученый, лексикология, диалектология, морфология, словообразование, терминология.

Annotation. The article is devoted to the life and scientific activity of the outstanding scientist honorary academician in a number of great linguists Orusbaeva Bubaina Omurzakova who dedicated her life to her native language has made an inordinate contrition to a profound study of the national language from a scientific point of view.

Key words: linguist, turkologist, academician, dialectology, morphology, word formation.

Залкар тилчи-окумуштуулардын из салып кеткен иштерин улап, жолун жолдогон белгилүү илимпоздордун катарынан орун алган, өмүрүн эне тилге арнаган чыгаан окумуштуу-тилчи академик Бүбуйна Өмүрзаковна Орузбаева кыргыз тил илиминин тарыхында өзгөчө орунда турат. Тил илиминин тармагында жогорку тажрыйбалуу адис, бир топ жетекчи кызматтарды аркалаган илимпоздордун бири

катары анын өмүрү жаштарга өрнөк болгон. Улуттун улуу инсаны катары, улуттук тил илиминин маселелеринин изилденишине белсенип киришип, кыргыз тил илиминин жаралышына жана өнүгүшүнө өзүнүн бараандуу салымын кошкон.

Академик Б. Ө. Орузбаева элинин эне тилин сүйгөн, анын ысыгына күйүп, суугуна тоңгон улутмандык сезиминин аркасында келген атак-даңк, сый-урматка ээ болгон.

Эли-журту тарабынан көрсөтүгөн ушундай улуу урмат-сый эжени элинин “Эне тилдин энеси” деп аталды (7-8; 6-6).

Академик Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаева 1924-жылдын 20-декабрда Ысык-Көл областынын Ак-Суу районундагы Чолпон айылында алты балалуу үй-бүлөдө жарык дүйнөгө келген. Ата-энеси анча бай жашабаसा да, бардык тапкан-тергендерин балдарынын келечегине багыштаган жөнөкөй жана ынтымактуу үй-бүлөдө өсүп чоңойгон. Энеси Ырыс өтө мээрман, жумшак адам болгон экен. Ошондон болсо керек, ал киши бала-бакырасын кагып-сокпой, акырын айтып тарбиялаптыр. Ал эми атасы Өмүрзак өз заманынын алдыңкы, билимдүү адамдарынын бири болуптур. Көп жерди көргөн, тегерегиндегилерге сый мамиле кылган, эмгекчил, маңдай терин төгүп эмгектенген, калыс, жөнөкөй адам катары өз чөлкөмүнө белгилүү, кадырлуу болуптур. Ал 1916-жыл кыргыз элинин тарыхында Үркүн деген ат менен белгилүү болуп, элдин жүрөгүн титиреткен оор алааматты өз керт башынан кечирген. Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин Кытайдан жөө-жалаңдап өз жерине кайткан элди жер-жерлерге орноштуруп, орун-очок алдырууга багытталган жер-суу реформасынын турмушка ашырылышына активдүү катышып, элдин камын жеген. Эженин атасы Каракол кантонунда “Кошчу” союзунун төрагасынын орун басары, жетекчи ийриминин мүчөсү катары Түптөгү Светлый Мыс алгачкы айыл чарба мектебинин уюштуруп, анын деректери кызматын аткарган. Кийин Чолпон кыштагын негиздеп, ал жерге эл жайгаштырып, отурукташтырууга жигердүү киришкен. 1930-жылдары ал айылда “Өрнөк” колхозун уюштуруучулардан болгон. Ал чарба уюштуруучусу, жетекчиси катары көп иштерди жасаган. Бирок келечектин кайда бараарын баамдаган кыраакы адам өзүнүн ал багыттагы ишмердигин токтотуп, көкүрөгүндөгү көксөгөн максаты-балдарына татыктуу билим берүүнү максат этип, үй бүлөөсү менен Караколго көчүп келет да, өзү майда-чүйдө чарбалык иштерге орношуп, балдарын шаар мектебине берет. Адегенде эжени билбей уйгур мектебине берип алган экен, анын уйгур мектеп экенин билгенден кийин, кайра башка мектепке берген. Ошол жылдары атасы аны шаардык китепканага ээрчитип келип, өзүнүн китепканачы досуна “Кызыма китеп тандап берип тур, үйдө китеп

жок, окуганды үйрөнсүн”, - деп суранганын айтып калар эле дейт Калбүбү Бектурганова өзүнүн “Кыргызстандын асыл кыздары” деген эмгегинде (Бишкек. 2006) (3).

Каракол шаарындагы жети жылдык мектепти бүтүргөндөн кийин, 1940-жылы ошол эле шаардагы М. Горький атындагы педагогикалык орто окуу жайын, 1942-жылы эки жылдык мугалимдер институтун бүтүрөт. 1945-жылы Фрунзедеги Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунун кыргыз тили жана адабияты факультетин артыкчылык диплому менен бүтүрөт.

СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын аспирантурасында окуйт. Ошентип аспирант Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаеванын аспирантурадан академикке чейинки байсалдуу жолу башталып, илим сересине чыгуу ишмердигинин узак, татаал, түйшүктүү, бирок өтө ардактуу, өтө сыймыктуу доору уланат... Эженин бул жолго түшүшүнө, башкача айтканда илим жолуна түшүшүнө, албетте, өзүнүн бала күндөн болгон далалаты, максат-мүдөөсү түрткү болду. Бирок да Улуу Ата мекендик согуш учурунда Ленинграддан эвакуацияланып келген Ленинград университетинин профессору, атактуу адабиятчы П.С.Берковдун жана башка ушул сыяктуу окумуштуулардын окуган лекциялары, алардын өздөрү себеп болгон болуш керек. Ошону менен эле катар белгилүү илимпоз И.А.Батманов да эженин кыргыз тилчиси болуп калышына чоң таасир эткени белгилүү. Ал эми эжени кыргыз тилинин көркөм дүйнөсүнө багыт берген жана ага атасындай кам көргөн устаты Константин Кузьмич Юдахин болгон. Аны эже бир маегинде минтип эскерет: “Менин илимпоздук кесибиме негиз түзүп, жол ачып берген, көзү өткөнчө менин илимий ишмердик тагдырым жөнүндө кадимки аталык камкөргөн адам — улуу түрколог, академик Константин Кузьмич Юдахин” (2).

Бүбүйна Орузбаева атактуу окумуштуу К. К. Юдахиндин илимий шакирти эле. Эже “Бүт өмүрүм эне тилге арналды” – деген макаласында устатын мындай эскерет:

“...Сени да, мени да, баарыбызды кайсы бир адамдар жакшы сөздөрүн айтып өстүргөн. Мага илимий жолду таап, жол көрсөтүп, из салып берген адам, мен туу туткан улуу инсаным, мугалимим, устатым, акылдашым да, агайым дагы – К. К. Юдахин. Ушул адам мага акырын айтып, жай сүйлөп, өмүрүндө бара албай турган жерлерге жиберип, билбегенимди билдирип, колдоо

көрсөткөн. Ал киши: "Ар бир адамдын жакшылыгын көрө билүү керек дечү эле"(2). Академик К.К. Юдахин, академик И. А. Батманов, академик Б.М. Юнусалиев сыяктуу жалпы түркология илиминин дөө-шаалары менен үзөңгүлөш жүрүп, алардын кеп-кеңешин угуп, кам көрүүсүнө чулганган Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаеванын илимий ишмердик тагдыры киши суктанаарлык эле, анын академик болбой калышы эч мүмкүн эмес эле...

Академик Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаева 1952-жылы "Формы прошедшего времени глагола в киргизском языке" деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоду. Ошондой эле ал кыргыз аялзатынын тарыхында докторлук илимий даражаны биринчи коргогон (1964-ж), профессор (1967-ж) жана Илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү (1974-ж), Кыргыз Республикасынын "Илимге эмгек сиңирген ишмери" (1996-ж) наамына арзыган. Ошондой эле, "Кыргыз Совет Энциклопедиясынын" башкы редактору (1976-1980-ж), Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун "Терминология жана түркология" секторунун башчысы болуп дайындалып, ал эми 1980-жылы академик болуп шайланды.

Кыргыз ССРинин Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыктын эки жолку лауреаты (бирөө Касым Тыныстанов атындагы сыйлык), Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Президиумунун мүчөсү (1984-ж) болгон. Мындан сырткары, Түркия Республикасынын "Дил куруму" лингвистикалык коомунун мүчөсү, Кытай Эл Республикасынын билингвисттер ассоциациясынын ардактуу мүчөсү, Алтаисттердин эл аралык туруктуу конференциясынын (Америка Кошмо Штаттары) мүчөсү, Россиянын түркологдор коомунун мүчөсү, Касым Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин ардактуу профессору, Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда башкы илимий кызматкери катары эмгектенген. Эл аралык кайрымдуулук "Мээрим" фондунун "Кутман эне" ардактуу наамынын ээси болгон. 2011-жылы 111(3) даражадагы "Манас" ордени менен сыйланган.

Академик Б. Ө. Орузбаева эл аралык жана республикалык конгресс, симпозиум, курултайларга активдүү катышуу менен, маанилүү докладдарды жасап, тил илиминдеги орчундуу маселелердин

проблема катары коюлушуна, андан ары илимий багыт катары аныкталышына, чечмеленишине көп аракетин жумшаган. Кыргыз элинин чыныгы патриот улутман илимпозу кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары атайын статусу жөнүндөгү маселени биринчи болуп басма сөздө баймабай көтөрүп, Кыргыз Республикасынын ошол кездеги жетекчилеринен жеке угуп, тиешелүү органдар тарабынан эскертүү да алган экен. Бирок ага карабай өз шакирт-окуучулары менен бирдикте аларга жол көрсөтүп, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү мыйзамды жазып, анын Жогорку Кеңештин атайын сессиясында кабыл алынышына зор салым кошкон. 300дөн ашык илимий эмгек жазып, 15ке жакын илимий монографияларын чыгарган, кеңешчи катары илимдин 10го жакын докторун даярдап чыгарып, 20дан ашык кандидатка жетекчи болгон, докторлук, кандидаттык диссертацияларды коргоо боюнча атайын адистештирилген кеңештин төрайымы катары канчалаган илимпоз-тилчилердин калыптанышына көмөгү тийип, жардам кылган. Ушунун баары академик Б. Ө. Орузбаеванын эң алгач, эне, аялзат катары боорукерлик сезиминин жемиши болсо, экинчиден, адис окумуштуу, адис илимпоз тилчи катары түйшөлүүсүнөн жаралган ийгиликтер, элинин тилин сүйгөн, анын ысыгына күйүп, суугуна тоңгон улутмандык сезиминин аркасында келген атак-даңк, сый-урматка ээ болгон. Эли-журту тарабынан көрсөтүлгөн ушундай улуу урмат-сый эжени элинин "Эне тилдин энеси" деп аталды. Б.Ө.Орузбаева илимий эрудициясы кенен окумуштуу катары кыргыз тил илиминин илимий-теориялык маселелеринен тартып анын практикалык маселелерине чейин талыкпай изилдеген окумуштуу. Академиктин изилдөөлөрү кыргыз тил илиминин, жалпы түркологиянын ар кыл тармактары боюнча жаңы ойлордун жаралышына түрткү болгон. Ал кыргыз тилинин көптөгөн материалдарына таянуу менен, аларды терең талдоо аркылуу анын тарыхын, өнүгүү эволюциясын, өзгөрүү законченемдүүлүктөрүн, азыркы абалын, функционалдык мүмкүнчүлүгүн, ар түрдүү тармактарда колдонулуу өзгөчөлүктөрүн, тил илиминин көйгөйлөрүн эң жакшы билген жана терең түшүнгөн. Кыргыз тил илиминин ар бир багытына, ар бир тармагына өзүнүн бараандуу изин калтырган, аныктоочу ой-пикирлерин айткан.

Академик Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаеванын аталган илимий бай мурастарын терең изилдөө аркылуу үй-бүгүнкү күн талап кылып турат.

Адабияттар:

1. Арзыбай кызы А. "Бүт өмүрүм эне тилге арналды" // Кыргыз туусу. Б., 2010. -12-февраль.
2. Бакинова Г. "Юдахиндин шакирти" // Кыргыз Туусу – 1994. 27-октябрь.
3. Бектурганова К. "Кыргыздын асыл кыздары". – Б., 2006.
4. Орузбаева Б. Кыргыз тил илими 1-2 том. - Бишкек 2004-ж
5. Жумакунова Г. "Кыргыз тил илиминин чынары жыгылды" \ \ Жаны агым. 2013-ж. 1-ноябрь, 15-б
6. Жапаров Ш, Сыдыкова Т. Библиография. Б 2009
7. Мусаев С. "Озук окумуштуу" \ \ Советтик Кыргызстан 1990-ж. 3-февраль.
8. Мусаев С. "Эне тилдин энеси же академик Б Орузбаеваны учкай эскерип". Эркин –Тоо, 2013-ж. 26-ноябрь, 6-б.